

GÁBOR GYÖRGY

A TÖRTÉNELEM TEKINTETE

GÁBOR GYÖRGY

A TÖRTÉNELEM TEKINTETE

Emlékezet és tanúság

A könyv kiadását az Alapítvány a Budapesti Dohány utcai Zsinagógáért,
illetve a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége támogatta.

A „Typotex Kiadó, művészeti és kultúrtörténeti kiadványok” szakmai program
megvalósítását 2021-ben a Magyar Művészeti Akadémia támogatta.

© Gábor György, Typotex, Budapest, 2021
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 978 963 493 086 0

Kedves Olvasó!
Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról a www.typotex.hu
és a [facebook.com/typotexkiado](https://www.facebook.com/typotexkiado) oldalakon értesülhet.

Typotex Kiadó
Alapította Votisky Zsuzsa, 1989
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
Felelős kiadó: Németh Kinga
Főszerkesztő: Horváth Balázs
Felelős szerkesztő: Fenyves Katalin
A szöveget ellenőrizte: Kovács Zoltán
Tördelés, borítóterv: Szalay Éva
Nyomdai kivitelezés: Belvárosi Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Derecskey László

TARTALOM

Rész–egész – Részeg ész	9
I. AZ EMLÉKEZET FUNKCIÓVÁLTOZÁSAI	13
1. Miért inkább a kakasnak, s ne Homérosznak higgyünk? A látvány archeológiája, avagy megbízható-e a tanú szeme	15
2. Az emlékezet funkcióváltozásai. Valósággá álmódott mítosz és nemzettudat	65
3. Az akarat kiábrázolása, a történelem megképesítése	123
4. Az irodalom hordozta történelem	169
5. A történész mint mediátor	185
6. Történeti tény-e Uranosz, Kronosz, Zeusz és a többiek?	201
7. Dróton rángatott marionettek, avagy a szabadság fantomjai? A gondviselés alá rendelt történelem és a szabad akarat zsidó értelmezése	213
II. AZ IDEGEN ARCA	223
1. „Részben tájékozatlanságból, főként azonban rosszindulatból.” (Judeofóbia, antijudaizmus, antiszemitizmus – fogalomtörténet és hermeneutika)	225
2. A keresztény rabbi	261
3. A történelem – eszköz és szolgálólány. (Tertullianus történelem- és zsidóságképe)	277
4. A törvény nevében – a törvény ellenében. (A zsidóság a IV. századi törvénykezés tükrében)	297
5. Tanúk és levéltárosok. „Augustinus és a zsidókérdés”	307
6. A nyelv határai	323
7. Az idegen arca. A zsidó a középkori keresztény gondolkodásban és művészetben	337
8. A kegyes agresszió, avagy a szakrális erőszak fenomenológiája	391
9. Tömeggyilkosok apologetikája?	411
III. A TÖRTÉNELEM POÉTIKÁJA	423

*Szüleim
és
Heller Ágnes
emlékének*

*A jelen meg nem értése a múlt nem ismeréséből származik.
De ugyanígy hiábavaló dolog minden erőnket a múlt megértésére fordítani,
ha a jelenről semmit sem tudunk. Másutt már elmondtam azt a történetet,
amikor egyszer Henri Pirenne társaságában mentem Stockholmba.
Ahogy megérkeztünk, Pirenne így szólt: „Mit nézzünk meg először?
Úgy hallom, van egy újonnan épült városháza itt. Kezdjük azzal.”
Majd, mintha meglepődésemnek akart volna elébe vágni, hozzátette:
„Ha régiségbúvár volnék, csak a régi dolgokat nézegetném. De hát én
történész vagyok. S ezért az életet szeretem.” Íme ez a képesség:
az élőt megragadni, ez a történész fő képessége.*

Marc Bloch

Rész–egész – Részeg ész

(Utólagos hála és köszönet, mindenekelőtt, vagyis előszóként)

Gyermekkorom egyik legkedveltebb játékát nem boltból kaptam, nem a lendkerekű autók és villanyvasutak tarkán csábító világából, hanem apám kútfejéből. A játékot – emlékeim szerint – már öt-hat éves koromtól úztuk rendszeresen, de még egyetemista koromban is rendre elcsábultunk, s apám halála előtt, a kórházi ágya mellett ülve többször is nekiveselkedtünk. A játék – amely igen költségkímélő volt, hisz nem kellett hozzá drága terepasztal, csupán papír és ceruza – meglehetősen egyszerűnek tűnt: felváltva mondtunk egymásnak nagyjából 12-15-20 (mikor, hogy) szót (a szófajok bármely csoportjából szabadon választva), s tíz perc gondolkodási idő után valamennyi szó felhasználásával egy értelmes történetet kellett fabrikálni. A játékot „rész–egész”-nek neveztük, ám a későbbiekben, amikor már álomszerű-szürreális történetek is megengedettek voltak, átkereszteltük „részeg ész”-nek. Szegény anyám is próbálkozott velem, s miután ő remekül rajzolt, geometriai elemeket vagy tárgyrészeket adott meg, amelyekből – ha lett volna kezűességem – rajzolnom kellett volna valamit: egy történetet, egy életképet, akármit. De miután azóta is rendületlenül őrzött kétfelkezességem ezt minduntalan ellehetetlenítette, egy idő után elmeséltem neki, hogy mit kellene a megadott elemekből vagy tárgyrészekből kihozni, s ő engedelmesen és az én kitörő lelkesedésem mellett vizualizálta a megálmodott, de általam kivitelezni képtelen koncepciómat.

A művészetek és az irodalom világából különösképpen lekötötték a figyelmemet azok az alkotások, amelyek – ilyen vagy olyan oknál fogva – a látható, érzékelhető részleteikben (az egyes szavakban) hordozták a láthatatlan és érzékelhetetlen teljést, a kész(nek remélt) történetet. Az *egészt*. A részletekben lakik az ördög – szoktuk gyakorta mondogatni, s való igaz: legyen az az „*egész*” akár a patás, ijesztő szarvakkal ellátott gonosz, az ellenszegülő, a kísértő, a vádló, vagy éppen ellenkezőleg, legyen akár maga a szent, s legyen akár a kettő közötti átmenet valamelyike, mint *egész* sosem látható, csak a részleteken át. Vajon megszólalnak-e az érzékelhető részletek, s képesek-e megvilágítani az érzékelhetetlen *egészt*?

Per visibilia ad invisibilia.

Egy gótikus katedrális sejtelmes homályba zárja önmagát, a láthatatlan, emberi ésszel megismerhetetlen és felfoghatatlan Isten házát. Az ide belépő a tudatosan megkomponált fény- és árnyékeffektusoktól, a fényt bebocsátó ablakok és a fény

szabad terjedését „szándékosan” meg-megakadályozó architektúra rendszerétől, az oszlopok erdejétől sosem találhat rá egy olyan biztosnak tetsző pontra, ahonnan átláthatóvá és megismerhetővé válhatna maga az *egész*. Az enteriőr bejárásának ritmusára fokozatosan feltárulkozó freskóegyüttes, Jézus szenvedéstörténete egyes részleteiben mondja el azt, ami a sok részlet együttesében, vagyis a maga teljességében sehonnan sem érzékelhető *egészben* fog a végén kiteljesedni és értelmezhető egészszé formálódni. Suger apát, a Saint-Denis-székesegyház építetőjének a katedrális homlokzatára írt sorai pontosan ezt fejezik ki: „az érzéki szépség révén a lélek az igazi szépséghez magasztosul, s a földről a mennyekbe emelkedik”. S hasonlóképpen, a középkori ikonok középpontjában álló szent örök emlékezésre méltó különösségét és jelentőségét a szent alakját körbefogó, aprólékos s az adott szent életének és történetének egyes részletekben bemutatott, epikus kedvről és elbeszélő szándékról tanúskodó füzére teszi teljessé és értelmezhetővé. A XIV. századi ikonon Szent Borisz és Gleb középpontba helyezett alakja az őket körbevevő ábrázolásokon válik ismerőssé a néző számára: a két vértanú életének történetét megjelenítő s a Krisztusért vállalt vértanúi halál egyes jeleneteinek epikusán hömpölygő képi kiábrázolásán, narratív elbeszéléssorozatán, amely – értelemszerűen – sosem egyetlen, hanem egyszerre több megfigyelési pontot igényel. A több dimenzióból láttatott részek egymásutánja adja ki az egészet. Miként a rész–egész-viszony ábrázolásának hasonló szerkezeti megoldása jellemzi – teszem azt – Muszorgszkij *Egy kiállítás képei* című zongoraciklusát, az egymást követő tételek egységbe szerveződését, vagy Nádas Péter *Párhuzamos történetek* című regényének megannyi, hol egymásba fonódó, hol térben és időben elkülönülő és széttartó cselekményszálát.

A történelem leírhatóságát hasonlóan gondolom el. Mindig csak egyes részek mutatkoznak meg előttünk, *egészen* apró jelek és nyomok, képek, tételek, elbeszélések a nagy és láthatatlan *egész*hez képest, s a feladat megszólaltatni, beszéltetni, vagyis egyfajta kollázstechnikával vagy montázstechnikával narratívába helyezni a jeleket és nyomokat, hogy megképződjék és érzékelhetővé váljék maga az *egész*. A részeknek, a sokszor egymástól felettebb elkülönülő forrásoknak az aprólékos vizsgálata magától értetődő módon megkerülhetetlen, ám a megtalált részek, amelyekbe az adott kor eseménytörténete éppen úgy beletartozik, mint a kor eseménytörténetébe be nem kerülhetett álmok, képzelgések, remények, vágyak, csalódások, azaz az adott kor szereplői fantáziájának és képzeletének produktumai, egyaránt vizsgálандók. Komplex, összetett rész kutatás mindez, ahol a történésznek és az eszmetörténésznek nemcsak arra kell koncentrálnia, ami volt, hanem arra is, ami – legalábbis az eszmék, vágyak és képzetek ideáiban – lehetett volna. A hús-vér, „háromdimenziós” emberek mellett azok „kétdimenziós” árnyképeit, *eikónjait* is, azaz a vizsgált kor „megképzett”, képekben megörökített világát, s nem-

csak a szerződésekben, megállapodásokban, rendeletekben vagy törvényekben feltárulkozó faktumokat, hanem az írók és költők megjelenítette személyek „benső”, törékeny és esetleges univerzumát is. Jacques Le Goff helyesen jegyzi meg a *La civilisation de l'Occident médiéval* (A középkori Nyugat civilizációja) című munkájának egy helyén, hogy bizonyos korok, így „a feudalizmus a gesztusok és nem az írott szó világa”.

S valóban: a szaktörténész vajon milyen módon és formában lenne képes beszámolni egy adott történelmi időszak emberi tudatának meghatározó kategóriáiról, a valóság érzékelésének fogalmi rendszeréről, az időről, a térről, az okról és okozatról, a sorsról, a végzetről, a számról, a rész és az egész viszonyáról, az érzékiről és az érzékfelettiről, az újról és a régiről, a jelről és a jelképről, a változásról, a progresszióról és a regresszióról, a fejlődésről, a megtorpanásról és a visszaesésről stb., továbbá az ilyen vagy olyan módon megszemélyesített és egy-egy konkrét személyben életre keltett Jóságról, Gonoszságról, Fösvénységről, Gőgről, Bölcseségről, Szelidségről, Ártatlanságról, Bűnösségről, Igazságról, Időről, Öregségről, Elmúlásról, Örömről, Boldogságról, Szépségről, Rútságról, valamint a kor jellegzetes szimbólumairól (mert ahogy arra helyesen hívta fel a figyelmet Hugo de Sancto Victore XII. századi skolasztikus teológus: a szimbólum a láthatatlan dolgok kifejezésére megalkotott látható formák egybefűzése) anélkül, hogy el ne mélyedne a korszak képi-vizuális manifesztációiban, vagyis – egyebek mellett – a képzőművészetben és az építészetben, avagy ugyanennek az időszaknak a szépirodalmi hagyományában bemutatott mentális-lelki-szenzitív alakzataiban s a beszélt és írott nyelv hordozta „nyelvjátékokban”, jellemző és jellegzetes nyelvi fordulatokban, közhelyekben (*topoi*), a nyelvi-stiláris elvárásokban, vagy éppen a nyelvi-stiláris nonkonformizmusokban, a lázadásokban, a nyelv megképezte „diskurzus-anarchiákban”?

A könyv két részre bontott írásai valójában ugyanarról szólnak: az első fejezet a fentiek elméleti lehetőségeire kíván fókuszálni, a második fejezet *rész és egész* problematikáját egy sajátos szemszögből törekszik megjeleníteni. A zsidóság és a kereszténység két évezredes viszonyát nem csupán saját vallási-teológiai, továbbá ideológiai és politikai, vagy éppen valláson és politikán „túli”, vagyis a fajelmélet „természetadta”, „örök” jellege határozta meg, hanem az egymásra tekintés pozíciója, jelesül az, hogy mit látott, s milyen „részeket” képzelt el, avagy olvasott bele az egyik a másikba. Az *egész* ugyanis nem önmagában, *an sich* képződik meg, hanem úgy is, ahogy megmutatkozik számunkra, *für uns*. Ez feltételezi a részek folytonos reflexivitását, s az erre való rezonanciát. *Hiába fűrösztöd önmagadban, csak másban moshatod meg arcodat*. Mert az *egész* a másik pillantásának is kitett képződmény: az, ahogy értelmezzük, ahogy tudomásul vesszük, ahogy leírjuk, s ahogy továbbörökítjük a saját hagyományunkon belül, hetedízigen.

Ezt a két évezredes viszonyt az egymásra pillantás reflexivitása, elfogadás és elutasítás, befogadás és kitaszítás, tisztelet és gyűlölködés, a tolerancia és a gyilkos intolerancia határozta meg, vagyis a két évezredes *egész* számtalan részpozíciója. Miközben az „alapelbeszélés” részben közös és egészében európai kultúránk megtartója, fenntartója, megőrzője és továbbörökítője.

A kérdés immár az, hogy a történelemnek mint elmúlnak, vagyis a jelenben nem létezőnek a leírhatóságát ki garantálja. Az, akinek a megtapasztalás „jelenidejűsége” közvetlenül megadatott? A múlt szereplője, vagyis a történelem tanúja?

A tanú az adott jelen (*nunc temporis*) lakójaként a leírhatóság egyik feltétele: ő az egykori okmányok, üzleti-kereskedelmi események, szerződések, megállapodások, levelek stb. rögzítője. Ám tanú alatt nem csupán azt értem, aki látta, megtapasztalta, mert éppen akkor és éppen ott volt: fontos, de nem elégséges őrizője ő a megtörténtnek, hiszen az érzéki csalódásoknak és a pillanat esetlegességének kitett lélek (s a lélek tükre, azaz a szem) rendre tévedni képes.

Tanúnak nevezem azt is, aki az esemény után, vagyis utólagosan ismeri meg és örökíti tovább a megszerzett tudást. Sosem annak átírt, áthangolt, manipulált, a mindenkori politikai hatalom történelemgyártó trösztjeiben megíratott és saját képmásra formáltatott múltképet (ő lenne a hamis tanú), hanem a sok-sok részből megképződő *egész*t. Viseltessünk hát tisztelettel és megbecsüléssel a tanúk iránt!

Az apámmal valaha elkezdett játékot még ma sem fejeztem be. Miközben próbálok értelmes egészre szervezni a sok részdarabkát, hol jobban, hol kevésbé jól, nem maradt kérdéses számomra, hogy apám és anyám már az *egész* felől tekint vissza rám.

*

Könyvem nagyvonalú támogatásáért köszönettel tartozom a Mazsihisznek és a Budapesti Dohány utcai Zsinagógáért Alapítványnak, továbbá könyvem szerkesztőjének, évtizedek óta pótolhatatlan szellemi munkatársamnak, Fenyves Katalinnak, valamint Horváth Balázs főszerkesztőnek végtelen nyugalmáért, előzékenységéért és a Typotex Kiadó munkatársainak gondos és figyelmes munkájukért. A kötet megjelenésének erkölcsi támogatásáért köszönet illeti Vajda Károlyt, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem rektorát. Szakmai és technikai segítségükért hála és köszönet barátaimnak, Frölich Róbert főrabbinak, Glaser Tamás történész-filológusnak, Hajdu István műkritikusnak és Vörös Kata szociológusnak. Végül köszönöm Komoróczy Gézának, hogy egykor hallgathattam előadásait, amelyek aztán végzetszerűen indítottak el a pályámon.